

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۴	مقدمه
۷	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۷	۱-۱ وثیقه‌المدینه
۸	۱-۱-۱ نام‌های صحیفه
۹	۱-۱-۲ متن وثیقه‌المدینه
۱۶	۱-۱-۳ اعتبار سندی صحیفه
۱۸	۱-۱-۴ تاریخ‌گذاری صحیفه‌المدینه
۲۹	۱-۱-۵ طرف‌های پیمان
۴۲	۱-۱-۶ التزام به صحیفه
۴۲	۲-۱ جامعه در قرآن و وثیقه
۴۵	۱-۲-۱ واژه‌شناسی امت
۴۸	۲-۲-۱ امت در قرآن
۵۱	۳-۲-۱ شکل‌گیری امت و ویژگی‌های آن
۵۳	۴-۲-۱ علت دگرگونی امت‌ها
۵۴	۵-۲-۱ سایر معانی امت
۵۶	۶-۲-۱ امت در وثیقه‌المدینه
۵۷	۷-۲-۱ بررسی ویژگی‌های امت در متن وثیقه
۶۱	۸-۲-۱ وضع یهود در صحیفه
۶۴	فصل دوم: خاستگاه‌ها و فرایند شکل‌گیری نخستین جامعه اسلامی
۶۵	۱-۲ خاستگاه اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی در شکل‌گیری جامعه اسلامی
۶۵	۱-۱-۲ فضای حاکم بر مکه
۷۶	۲-۱-۲ فضای حاکم بر مدینه در هنگامه شکل‌گیری جامعه اسلامی
۹۷	۲-۲ روش‌های پیامبر ﷺ در شکل‌دهی به جامعه اسلامی

۹۸	۱-۲-۲ اقدام‌های پیامبر ﷺ قبل از ورود به یثرب
۱۰۱	۲-۲-۲ اقدام‌های پیامبر ﷺ در بدو ورود به یثرب
۱۰۲	۳-۲-۲ اقدام‌های فرهنگی
۱۰۴	۴-۲-۲ اقدام‌های اجرایی و عمرانی
۱۰۷	۵-۲-۲ اقدام‌های اداری
۱۰۷	۶-۲-۲ اقدام‌های قانونی
۱۰۸	۳-۲ تأثیرات وثیقه در جامعه
۱۱۳	۱-۳-۲ شکل‌گیری مفهوم اُمت
۱۱۸	۲-۳-۲ شکل‌گیری مفهوم وطن
۱۲۱	۳-۳-۲ تغییر مفهوم سیادت
۱۲۶	۴-۳-۲ تغییرات اجتماعی
۱۲۷	۵-۳-۲ تغییر اقتصادی
۱۲۹	۶-۳-۲ تغییر نظامی
۱۳۰	فصل سوم: مبانی و اهداف شکل‌گیری جامعه اسلامی
۱۳۲	۱-۳ مبانی شکل‌گیری جامعه اسلامی
۱۳۲	۱-۱-۳ مؤلفه‌های هستی‌شناختی
۱۴۳	۲-۱-۳ مؤلفه‌های انسان‌شناختی
۱۵۳	۲-۳ نقش وثیقه در دستیابی پیامبر ﷺ به اهداف جامعه اسلامی
۱۵۳	۱-۲-۳ خدامحوری
۱۶۰	۲-۲-۳ عدالت‌محوری
۱۸۲	۳-۲-۳ اخلاق‌مداری
۱۹۵	۴-۲-۳ حق‌مداری
۲۰۸	فهرست منابع

پیشگفتار

تغییر و تحول اجتماعی یکی از ویژگی‌های ذاتی و تاریخی جوامع بشری است. مطالعه این تغییرات و تحولات در علم جامعه‌شناسی، آماج توجه جامعه‌شناسان بسیاری همچون کارل مارکس، امیل دورکیم و گئورگ زیمل بوده است، اما از آنجا که این نظریه‌ها در ذیل رویکردی مادی‌گرا تدوین شده است، برای استفاده در جوامع اسلامی کاستی‌هایی دارد؛ از این رو بایسته است که با کاربری‌های روش علمی و در ذیل رویکردی دینی به مثابه الگویی برای تحول، جامعه عصر رسول ﷺ، بررسی و تحلیل شود. شناخت این جامعه باعث آشنایی با نظام مطلوب تحول، مدیریت هدفمند و برنامه‌محور می‌شود. البته تغییر و تحول اجتماعی دو مفهوم متفاوت‌اند و آگاهی از تفاوت آن دو، برای شناخت چگونگی تغییرات جامعه نبوی ضروری می‌نماید.

تغییر اجتماعی، به هر گونه دگرگونی و تغییر در ساختار جامعه یا سازمان اجتماعی، اطلاق شده است؛^۱ بنابراین دگرگونی ایده یا رفتار گروه معدودی از افراد جامعه نمی‌تواند به مثابه یک تغییر اجتماعی پذیرفته شود.^۲ تغییر اجتماعی پدیده‌ای قابل مشاهده است که هر شخص عادی می‌تواند آن را تعقیب کند و نتیجه قطعی آن را دریابد. بدین ترتیب تغییر اجتماعی در یک محدوده جغرافیایی یا در چارچوب اجتماعی-فرهنگی محدود قابل مطالعه است،^۳ اما تحول اجتماعی مجموعه‌ای از تغییرهاست که در طول یک دوره طولانی در جامعه رخ می‌دهد و در مدت زمان کوتاه قابل بررسی نیست.^۴

ملاک قرار گرفتن پدیده‌ها در رده تغییرات اجتماعی این است که جمعی باشد، بخش مهمی از جامعه را دربرگیرد و تغییری فراگیر باشد؛ یعنی تغییری که در کل سازمان اجتماعی یا بعضی از قسمت‌های آن صورت می‌پذیرد. مؤلفه دیگر، ساختی بودن آن است؛ یعنی بتوان بسامد تغییر را در ساختار یا فرهنگ اجتماعی رهگیری کرد. البته تغییر ساختی در طول زمان

۱. کوئن، درآمدی به جامعه‌شناسی، ص ۳۳۰.

۲. همان، ص ۲۴.

۳. روشه، تغییرات اجتماعی، ص ۲۰-۲۱.

۴. کیا، تغییرات اجتماعی، ص ۱۰.

شناخته می‌شود و تنها می‌توان آن را در مقایسه با یک نقطه شروع و مرجع، بررسی و ارزیابی کرد. در نهایت تغییری ساختی محسوب می‌شود که مداوم و استوار باشد، نه سطحی و زودگذر.^۱

بررسی جامعه عصر رسول ﷺ در اواخر دوره مکی و اوایل دوره مدنی به منظور شناخت منطق، چرایی و چگونگی تحول اجتماعی مبتنی بر نظم و ساختار قبیله‌ای به جامعه‌ای مبتنی بر مبانی، اصول و اهداف مشترک فکری، هدف بخشی از این نوشتار است؛ زیرا سنت رسول ﷺ به مثابه الگوی پیاده‌سازی وحی و مرجع برنامه‌ریزی برای تحقق کارکردی دین به شمار می‌رود. همچنین شناخت فرایندهای اجتماعی بازگوکننده چگونگی، نظام، ترتیب و مسیر تغییر حوادث در طول زمان است.^۲ قرآن کریم نیز زمان حاضر را با گذشته پیوند می‌دهد و ارتباط فکری و فرهنگی نسل حاضر را با گذشتگان برای درک حقایق، بایسته می‌داند؛^۳ زیرا از ارتباط این دو زمان هم مسئولیت آیندگان روشن می‌شود و هم چگونگی کاربست آموزه‌های دینی. از این رو با بررسی فضای حاکم بر مکه و مدینه در آستانه این تغییرات اجتماعی می‌توان عوامل و شرایط تغییر^۴ و دلیل اضطرار پیامبر ﷺ را در گزینش رهیافتی جدید به منزله کارگزار این تغییرات شناسایی کرد.

به نظر می‌رسد با توجه به اوضاع مکه پیش از هجرت، از حدود سال ۶ یا ۷ بعثت، پیامبر ﷺ در پی آن است که بتواند در جایی مناسب جامعه اسلامی را بنیان نهد؛ پس هجرت یک اتفاق بی‌برنامه نبود و خداوند همه عناصر رهبری و برنامه‌ریزی، ظرفیت و پیاده‌سازی، حکمت و شرایط ایدئال برای موفقیت این هجرت پربرکت را در پیامبرش ﷺ به ودیعت نهاده بود. یثرب به مثابه فضایی مدنی و فرهنگی در تمنای داشتن محیطی آرام و فارغ از نزاع‌های اوس و خزرج و نقش یهود سیاسی پذیرای حضور پیامبر ﷺ و آماده یاری ایشان در رسیدن به مقاصد سیاسی و اعتقادی بود. در واقع نوعی گسست در شرایط اعتقادی، اجتماعی و سیاسی هم در مکه و هم در یثرب فضا را برای ایجاد این تحول عظیم به وسیله پیامبر ﷺ فراهم کرد و در نهایت به شکل‌گیری جامعه اسلامی انجامید.

۱. کیا، تغییرات اجتماعی، ص ۲۴-۲۵.

۲. همان، ص ۳۲.

۳. قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ (آل عمران/۱۳۷).

۴. آنچه بایسته توجه ویژه است این حقیقت است که دگرگونی و تغییر اجتماعی و فرهنگی همواره از چند عامل یا مجموعه‌ای از عوامل به دست می‌آید که هم‌زمان صورت می‌گیرند؛ بنابراین نمی‌توان به یک مدل عمومی که سهم عوامل را به صورت مطلق و جهان‌شمول توجیه نماید، وابسته شد (روشه، ۱۳۷۲: ۲۸ و ۴۰).

ساماندهی جامعه بر اساس مبانی و ارزش‌های الهی در شرایطی که جامعه مدینه شامل گروه‌های مختلف اجتماعی با اعتقادات و گرایش‌های مختلف بود، از طریق پیمان‌نامه‌ای میسر شد که از آن به «وثیقه‌المدینه» تعبیر شده است. این پیمان حاوی اصول و ارزش‌های موجود در قرآن و آموزه‌های الهی بود که به همه نیازهای جامعه پاسخ می‌گفت، خود پیامبر ﷺ آن را تنظیم کرده بود و همه گروه‌های حاضر در مدینه نیز بر سر آن به توافق رسیده بودند.

این اثر با راهنمایی استادان بزرگوار هم‌چون جناب استاد محمدعلی مهدوی‌راد و استاد مرحوم دکتر داوود فی‌رحی به انجام رسید و با ارزیابی آقایان دکتر محسن الویری، دکتر حبیب‌الله بابایی، دکتر روح‌الله شهیدی و دکتر محمد مرادی تکامل یافت. به ثمر رسیدن این اثر هم‌چنین مرهون حمایت و همراهی دوستان عزیزی است که لطف و محبت ایشان را می‌ستایم و از همراهی آنان صمیمانه سپاسگزارم.

مقدمه

رسالت پیامبر اکرم ﷺ دارای دو بُعد فردی و اجتماعی بود. تحقق حداکثری بُعد اجتماعی در مدینه و با تشکیل جامعه اسلامی میسر شد. در این مرحله نقش خداوند در حیات اجتماعی انسان پررنگ‌تر می‌نماید، تا جایی که در آیات مدنی از کاربردهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی توحید نیز سخن به میان آمده است. این مرحله از رسالت پیامبر ﷺ برنامه‌ای بلندمدت با هدف شکل‌گیری جامعه اسلامی به معنای تحقق حاکمیت الهی بوده است. بنابر اسناد تاریخی و روایی، تنظیم وثیقه‌المدینه برای شکل‌گیری پیوند اجتماعی، نخستین اقدام اساسی پیامبر ﷺ بوده است.

نص وثیقه‌المدینه به مثابه یک سند روایی، نشان‌دهنده چگونگی شکل‌گیری جامعه از طریق قوانین و معاهداتی است که بر پایه ارزش‌های الهی تدوین شده است. جامعه اسلامی از منظر وثیقه‌المدینه مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی همچون قانون‌گذاری، کرامت انسان‌ها، تعیین رهبری، سامان اقتصادی، امنیت داخلی و جلوگیری از تجاوز خارجی دارد که با روش‌هایی مشخص به یکدیگر پیوند می‌خورد و اهدافی روشن را پی می‌گیرد. با توجه به جهان‌شمول بودن قرآن و سنت نبوی، مؤلفه‌ها، نمادها و نمودهای جامعه اسلامی که به وسیله پیامبر ﷺ تعیین می‌شود، به جغرافیای مدینه محدود نیست و ظرفیت الگو شدن برای تمام جوامع را دارد؛ از این رو شناخت وثیقه‌المدینه در فرایند شکل‌گیری جامعه اسلامی، روش‌ها، اهداف و مجموعه تلاش‌های پیامبر ﷺ برای نهادینه کردن آن ضروری می‌نماید. ملاک گزینش مؤلفه‌ها و اهداف، متن وثیقه‌المدینه است که در تبیین آن از آیات قرآن استفاده می‌شود.

اگرچه اندیشمندان مسلمان از دیرباز درباره مباحث مربوط به نظام اجتماعی در قالب مدینه فاضله، پدیده‌های اجتماعی، قشربندی اجتماعی و طبقات اجتماعی بحث کرده‌اند،^۱ ولی

۱. در زمان معاصر کتاب‌هایی چون تکامل اجتماعی انسان از شهید مرتضی مطهری، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن از آیت‌الله مصباح یزدی، مجتمعنا از سید محمدباقر صدر، جامعه در قرآن از آیت‌الله جوادی آملی، جامعه‌سازی قرآنی از محمدرضا حکیمی و مبانی نظام اجتماعی اسلام از دکتر حسن خیری به ترسیم و تبیین روابط انسانی و نظام اجتماعی اسلام پرداخته‌اند (آزاد ارمکی، تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام، ص ۳۳۳).

به جز مقاله «نماد قانون گرایی حکومت نبوی، صحيفة النبى» که در خصوص نسبت وثیقه با جامعه اسلامی و برگرفته از کتاب تاریخ تحول دولت در اسلام، به قلم داوود فیرحی است، در منابع فارسی محتوای درخوری یافت نمی‌شود. از منابع عربی می‌توان به کتاب نشوء الفكر السياسى الإسلامى من خلال صحيفة المدينة نوشته خالد بن صالح حمیدی اشاره کرد که در آن نویسنده به طور ویژه به مباحث سیاسی وثیقه پرداخته است. علاوه بر این می‌توان از مکاتیب الرسول تألیف احمدی میانجی و کتاب مقالات همایش وثیقه در کوفه با عنوان وثیقه/المدينة دراسات فى التأصيل الدستوری فى الاسلام نام برد.

مستشرقانی همچون ویلیام ولهاوزن^۱ (۱۸۴۴-۱۹۱۸)، لیونه کایتانی^۲ (۱۸۶۹-۱۹۳۵)، ویلیام مونتگمری وات^۳ (۱۹۰۹-۲۰۰۶)، هوبرت گریم^۴ (۱۸۶۴-۱۹۴۲)، برنارد لوئیس^۵ (۱۹۱۶-۲۰۱۸) و روبن لوی^۶ (۱۸۹۱-۱۹۶۶) در مطالعه وثیقه نقش پررنگی داشته‌اند، تا آنجا که نخستین بار ولهاوزن این سند را شناسایی و به جامعه دانشگاهی معرفی کرد. وی متن اصلی را که ابن هشام و ابوعبید نقل کرده‌اند به ۴۷ بند تقسیم کرد.^۷ در ادامه، حمیدالله^۸ با پژوهشی گسترده باعث شهرت این سند در جهان اسلام شد، وی با بسط بخش‌بندی‌های ولهاوزن آن‌ها را به ۵۲ مورد رساند.^۹

طرف‌داران رویکرد تأسیسی در مطالعات دینی معتقدند از آنجا که همه علوم در یک دیدگاه فلسفی ریشه دارند، می‌توان به جای مبنا قرار دادن نظریه‌های موجود در علوم جدید که از فلسفه و زمینه‌ای خاص برمی‌خیزند و تلاش برای تأیید یا اصلاح آن از جانب متون دینی، گزاره‌هایی را ترتیب داد که بر جهان‌بینی و انسان‌شناسی دینی مبتنی باشد تا بتوان با اتکا به آن‌ها به طور مستقل در علوم مختلف نظریه‌پردازی کرد و یافته‌ها را در بوتۀ آزمون نهاد. در این رویکرد، علم دینی همچون موضوع هر نوع تلاش علمی دیگر، باید در پرتو پیش‌فرض‌های خاص خود، همراه با تلاش تجربی تکوین یابد. در این صورت، با توجه به نفوذ

1. William Julius Wellhausen
2. Leona Caetani
3. William Montgomery Watt
4. Hubert Grimme
5. Bernard Lewis
6. Reuben Levi

۷. ابن زنجویه، الأموال، ص ۲۶۰.

۸. حمیدالله، مجموعه الوثائق السياسية للعهد النبوی والخلافة الراشدة.

۹. بیهقی، السنن الکبری، ج ۸، ص ۱۰۶.

مبانی فلسفی اسلام در مراحل شکل‌گیری علم و فرضیه‌های آن، می‌توان آن را به صفت اسلامی منتسب کرد و از علوم اسلامی سخن به میان آورد. پس از تکوین فرضیه، نوبت آزمون تجربی است. اگر شواهد کافی فراهم شود، می‌توان از یافته‌های علوم تجربی سخن گفت. این یافته‌ها علمی‌اند؛ چراکه از بوته آزمایش تجربی بیرون آمده‌اند و ساختاری همگن و یکپارچه دارند. افزون بر این، فرضیه‌ها در پرتو پیش‌فرضی معین و متناسب و به اقتضای آن پیش‌فرض تحول یافته‌اند و از این اتهام دورند که دین را به آزمون و تجربه گرفته‌اند؛ زیرا آنچه به محک آزمون زده می‌شود، نه ایده‌های دینی بلکه فرضیه‌های ماست که از ایده‌ای دینی برگرفته‌اند. برخی از این فرضیه‌ها می‌توانند خطا باشند، برخی دیگر می‌توانند با شواهد تجربی، استحکام یابند.^۱ با توجه به این رویکرد این نوشتار دو بخش خواهد داشت:

در بخش نخست، زمینه‌های شکل‌گیری جامعه اسلامی در مدینه و جایگاه وثیقه‌المدینه در مجموعه اقدام‌های پیامبر ﷺ در فرایند شکل‌گیری با روش توصیفی-تحلیلی بررسی شد و داده‌های آن در بخش اقدامات، ضمن مقوله‌بندی (تعریف)، کدگذاری (ایجاد پیوند بین داده‌ها و مقوله‌ها) سامان یافت. در بخش دوم نیز، مبانی و اهداف شکل‌گیری جامعه اسلامی در مدینه با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون مبتنی بر استقرا، استخراج و اطلاعات به دست آمده مقوله‌بندی کدگذاری شد. در هر دو بخش روش نمونه‌گیری متن وثیقه‌المدینه به صورت تمام‌شماری و در مورد آیات قرآن به صورت هدفمند، بر اساس قاعده اشباع و با ملاک تطبیق با مفاد وثیقه به انجام رسیده است. در این روش پس از کاهش حجم داده‌ها و اولویت دادن به داده‌های کاربردی‌تر، اطلاعات و داده‌ها در خدمت پروراندن نظریه‌ها، مفاهیم و کاربردها قرار می‌گیرند و تحلیل می‌شوند تا در یک نظام ساختارمند نظری برای نیل به اهداف تحقیق به کار روند.^۲

۱. باقری، هویت علم دینی، ص ۲۵۰.

۲. لیندلف و تیلور، روش‌های تحقیق کیفی در علوم ارتباطات، ص ۵۳.